

ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ КАЗКИ В ГЕНДЕРНОМУ ВИХОВАННІ

У статті аналізуються типові ролі чоловіка і жінки в українських народних казках і їх потенціал в гендерному вихованні дошкільників і молодших школярів.

В статье анализируются типичные роли мужчины и женщины в украинских народных сказках и их потенциал в гендерном воспитании дошкольников и младших школьников.

The paper outlines the features of the the typical roles of man and woman in the Ukrainian folk tales and their potential in gender education.

Ключові слова: українські народні казки, гендерні стереотипи, гендерна ідентичність.

Ключевые слова: украинские народные сказки, гендерные стереотипы, гендерная идентичность.

Keywords: the Ukrainian national fairy tales, gender stereotypes, gender identity.

Казка вважається традиційним методом виховання моральних якостей дитини. Зразки поведінки, порядок дій і мотивація вчинків улюблених казкових героїв сильно впливають на розвиток особистості дитини, що особливо підкреслював Е.Берн, аналізуючи залежність сценаріїв життя людей від сюжету їх улюблених в дитинстві казок [2]. Важливу роль казок у вихованні підкреслював и В. Сухомлинський, указуючи, що вони впливають на розум, відчуття, уяву і волю дитини [8]. Л.С. Виготський указував на виховне значення метафори, що є основним літературним прийомом в казках [3]. Ефективність казок в психотерапії різних напрямів є відмінним доказом сили дії цього жанру на психіку дітей і дорослих.

Знайомство з казкою починається в дошкільному віці з казок про тварин. У молодших класах школи дітям так само пропонуються для вивчення казки про тварин, а також складніші казки, де головними персонажами виступає вже людина, це в основному чарівні казки. Вживаючись в образ головного героя, дитина ідентифікується з ним, переймаючи його якості, образ дій, відношення до основних категорій, представлених в казці.

Період активного використання казки в процесі навчання і виховання припадає на стадію гетерономної моралі. Для даного періоду розвитку моралі характерне підпорядкування зовнішнім правилам, авторитетам, діти вірять, що порушення правил завжди каране [7]. Казка, як носій моральних норм і типових способів дій є незамінним методом виховання в дошкільному і молодшому шкільному віці. Особливо

значущими є народні казки, як носії етнокультурної інформації, народних традицій і моралі.

У даній статті ми розглядаємо особливості гендерного виховання через казку. Об'єктом нашого вивчення є гендерна ідентичність дітей дошкільного і молодшого шкільного віку. Предметом – виховна роль образу чоловіка та жінки в українських народних казках. Мета даної статті - вивчити потенціал української народної казки у вихованні фемінних та маскулинних якостей характеру.

У дошкільному віці від п'яти до семи років у дитини формується уявлення про постійність статевої приналежності. Діти розуміють, що стать стійка і постійна, «хлопчики ростуть, щоб стати батьками, або чоловіками, дівчатка – щоб стати мамами або жінками» [5]. У молодшому шкільному віці спостерігається диференційоване наслідування, яке виражається в прагненні стати кращим хлопчиком або кращою дівчинкою [2]. Так або інакше, закономірності розвитку гендерної ідентичності в дані періоди розвитку підкоряються закономірностям розвитку моралі, описаним Піаже: діти поведуться як хлопчики або як дівчатка, слідуючи зовнішнім нормам.

Молодший шкільний вік є також періодом гендерної сегрегації (відокремлення), коли діти намагаються уникати представників іншої статі. Тенденція хлопчиків гратися з хлопчиками, а дівчаток з дівчатками починає виявлятися в дітей 3-річного віку й поступово підсилюється аж до початку статевого розвитку. Біологічна стать, соціальні гендерні ярлики й психологічна гендерна ідентичність діють спільно, примушуючи дитину об'єднуватися з дітьми однієї з них статі й уникати об'єднання з дітьми протилежної. Гендерна сегрегація призводить до того, що діти не вміють спілкуватися з представниками протилежної статі, це й викликає певні проблеми в підлітковому віці.

Цікавим є той факт, що в казках образи жінок і чоловіків є так само діаметрально протилежні: чоловіки – хоробрі, сміливі, сильні, впertі, горді, агресивні й антижіночі, а образи жінок – лагідні, добрі, зовні красиві, поступливі, емоційні, працьовиті, хазяйновиті.

Як бачимо, дошкільний і молодший шкільний вік є найбільш сензитивними для розвитку уявлень про типову маскулінну і фемінну поведінку і казка, як один з найдоступніших для дитячого розуміння жанрів, є найважливішим джерелом інформації для дитини. Ш. Берн також указує, що читання книг, в змісті яких просліжується статева стереотипізація, призводить до збільшення частки статево-типової поведінки в дитячих іграх, які є основою життєвих ролей [1].

Сучасними психологами і педагогами приділяється мало уваги гендерним особливостям народних казок. Існуючі філологічні дослідження розглядають образ жінки в казках у відриві від виховної функції казки. Годзь Н.Б., розглядаючи культурні стереотипи в українських народних казках, відзначає наступні гендерні особливості. У стереотипах пов'язаних з правильними і неправильними якостями персонажів в більшості казок

жінок засуджують за “легковажність” і “безпутство”, а чоловіків - за “злість” і “пияцтво”. Стереотипні образи біди і щастя, успіху і невдачі також можуть персоніфікуватися в жінках, але ні в одній казці щастя і успіх не персоніфікується в чоловічому персонажі. Для більшості казок характерне протиставлення жіночого і чоловічого стереотипів поведінки [4].

Інші автори, аналізуючи образ жінки, указують, що образу жінки, дівчини-героїні в українській народній казці притаманні вірність коханому, материнському обов'язку, готовність до самопожертви заради дітей, чоловіка [11]. Негативним жіночим персонажам властиві мстивість, злопам'ятність, жадність.

Т.С. Пархоменко [10], проаналізувавши українські і російські народні казки приводить наступну типологію образу жінки:

1) жінка-мати: на долю якої припадають такі ролі як народження дитини, виховання до пори юності, очікування сина, який "пішов у люди" ("Котігорошко" та інші);

2) жінка-наречена або дружина: її роль полягає в тому, що вона часто виступає як своєрідний приз, який треба здобути, вибороти або визволити з неволі;

3) жінка-бабуся: це, як правило, добра порадиця, яку зустрічає юнак, що пішов виборювати своє щастя. Зустрічається й інший варіант жіночого персонажа цієї вікової категорії: відьма ("Івасик-Телесик"). Проте іноді навіть відьма допомагає юнакові.

Таким чином, ми бачимо, що жіночий образ в українських народних казках може виявлятися як персоніфікація долі (щастя, успіх), образ жінки-матери, нареченої. Ми припускаємо, що ці образи можуть дати достатньо різноманітний матеріал для виховання гендерних стереотипів за допомогою української народної казки.

Аналізуючи функції чоловіків в українських і російських народних казках, Т.С. Пархоменко [10] виділяє наступні типи чоловічих образів:

1) юнак, який виборює своє щастя, допомагає бідним та знедоленим, захищає, визволяє, змагається за жінку;

2) чоловік, або старий (цар, чародій), який заважає юнакові, тобто є джерелом (носієм) зла;

3) дідусь, який іноді своїми порадами допомагає героєві.

Як бачимо, образи чоловіка в казках є активнішими. Чоловіки прагнуть своєї мети, перешкоджають звершенню чого-небудь, допомагають головному героєві. Жінки ж є матерями, метою чоловіка.

А. Мішель в книзі «Геть стереотипи!» [6] описує результати дослідження, які проводилися на замовлення ЮНЕСКО в кількох країнах з різними економічними системами й рівнями розвитку. Автор приходиться до висновку, що в більшості підручників дівчаткам пропонувалася лише одна модель ідентифікації (сім'я). Хлопчикам надавався набагато ширший вибір, але при цьому їхня сімейна роль розглядається як периферійна, та, що не має значення.

З метою перевірити теоретичні положення про особливості чоловічих і жіночих образів в українських народних казках, ми проаналізували 50 найбільш популярних українських народних казок, щоб виявити типові жіночі ролі і їх характеристики. З них 16 казок (32%) не містило згадок про жінок, решта казок надає багатий матеріал для аналізу.

У більшості проаналізованих казок основним персонажем, що діє, є чоловік, при цьому жінці відводиться пасивна роль дружини-господині. Зі всіх 34-х казок, в яких згадується жінка, роль дружини згадується в 26 казках (76%). Типовий початок багатьох казок «Жили були дід та баба...» відображає традиційний погляд суспільства на співіснування чоловіка і жінки, причому, дуже часто подібного роду кліше на початку казки є єдиною згадкою про жінку у всьому творі. Лише у 5 казках (15%) нами було виявлено чітку вказівку на господарчо-побутову функцію дружини (казки «Колобок», «Сірко», «Дід та рак»). Таким чином, ми можемо констатувати той факт, що в українських народних казках господарчо-побутової функції дружини надається дуже мале значення. Серед психологічних якостей жінки-дружини в українських народних казках виділяються ті, що яскраво контрастують розуміння, доброта і жорстокість, жадність. У 4-х казках (12%) згадується жадібна, жорстока дружина, яку, в кінці звичайного чекає покарання, розуміюча, добра дружина так само згадується лише в 4-х казках (12%).

Типовий зразок пожадливісті жінки бачимо в казці «Грошовий півень», в якій діда зробив багачем півень, а курка баби принесла їй лише шматочок перламутру, після чого «Розгнівалася баба і давай бить-колотить курку, била-била, поки не убила». Типовий образ мачухи бачимо в казці «Кобіляча голова», причому ненависть до падчерки доходить до максимуму: «Одведи-таки та й одведи свою дочку в ліс: нехай її там звіряки з'їдять», - говорить вона своєму чоловікові. У казці «Яструб у войтах» бачимо дружину, що докоряє «Як почула дружина, почала його бранити-укоряти». Найбільш яскравий образ розуміючої дружини зустрічаємо в казці «Каліточка», в якій чоловік пішов на ярмарок продавати волів, але по дорозі поміняв їх на коня, коня на корову, корову на свиню, свиню на вівцю і так далі, поки останню тварину не поміняв на каліточку, якої у результаті зовсім позбувся. Посперечавшись з чумаками, що дружина йому за це нічого не зробить, він повернувся додому. Дружина у всіх його діях побачила вигоду, а коли почула, що він повернувся з порожніми руками, сказала: «Ну що ж, слава богу, що хоч сам живий вернувся».

Також в 6-х казках (18%) нами було зустрінуто згадку про жінку, що володіє містичними здібностями, причому в 4-х казках (12%) ці здібності були використані з добрими намірами («Про вірного товариша», «Чорт-змій і запродані діти», «Дід, баба та вовк-співак»), а в 2-х із злими. Так, в казці «Бідній чоловік і смерть» образ смерті представлений жінкою, в казці «Телесик» бачимо злу чаклунку (Бабу-ягу). Таким чином, негативний

образ жінки представлений в 18% казок, а позитивний в 24%. Образ жінки-матері згадується лише в 4-х казках (12%).

Також в казках часто фігурує образ дівчини-доньки (12 казок, 35%), причому рольовий діапазон цього образу ширший, ніж образу дружини. Так, в 2-х казках згадується дочка, що постраждала від звідної сестри і мачухи. У цих же казках згадується ледача пихата дочка мачухи. Дівоча хитрість згадується всього в двох казках, причому в обох хитрість є якістю доньки князя або царя («Кирило кожум'яка», «Про гору, що верхи сягала неба»). Особлива роль належить ролі сестри, що надає допомогу братам або сестрам, таких казок так само всього дві («Молодільна вода», «Чорт-змій і запродані діти»). Сміливість з боку дівчини згадується всього в двох казках, причому, в одному випадку це дочка князя, а в другому випадку – що володіє містичними здібностями. Таким чином, ми бачимо, що такі якості, як сміливість і хитрість, що згадуються всього в 4-х казках належать лише дівчатам із знатних родів.

Три казки (8%) містять стандартні сюжети, в яких дівчина є метою, своєрідною нагородою, за досягнення чоловіка («Дерево до неба», «Котигорошко», «Молодільна вода»). У цих казках функція жінки так само звужена, дівчина виступає лише як мета головного героя-чоловіка.

Узагальнюючи дані про образ жінки, отримані на українських народних казках, ми приходимо до висновку, що жінці в них відводиться в основному функція дружини, причому цей образ в більшості казок є достатньо пасивним. Образ дочки є активнішим і відображає важливу господарчо-побутову роль. Образ дівчини-мети головного героя володіє рідкісними якостями, ради яких головний герой прагне до дівчини в подібних казках, наприклад, її краса.

Таким чином, ми бачимо, що не дивлячись на постійну присутність жіночих образів в українських народних казках, ці образи фактично не розкриваються, жінка найчастіше виступає як пасивний персонаж, в протилежність чоловікові, образ якого багатий як динамічними, так і статичними характеристиками.

З 50 проаналізованих нами популярних українських народних казок, 78% містять згадку про чоловіка, що на 10% більше, ніж казок, в яких згадується жінка. По суті, в будь-якій казці, окрім казок про тварин міститься образ чоловіка. Необхідно також відзначити, що серед сюжетів українських народних казок присутні суто чоловічі («Дурень та чарівна сопілка», «Як мужик з пихатим паном пообідав», «Кравець і вовк», «Похорон», «Розум та щастя», «Троє братів і песиголовець»), але немає казок, в яких жінка була б єдиним персонажем. На нашу думку, це свідчить про традиційно більшу соціальну активність чоловіка в порівнянні з жінкою в українському народному епосі.

З 39 казок, що містять образи чоловіка, 38,5% казок містять згадку про чоловіка-мужа, що на 38% менше, ніж згадок жінки-дружини. Чоловік, як головний або другорядний герой має набагато більший рольовий діапазон, чим жінка, тому в багатьох казках не згадується як муж.

Найбільш яскравими ролями чоловіка в українських народних казках є багатодітний батько з трьома або сімома синами, герой-переможець (зла, змія), цар-отець. Дані ролі представлені порівну – 20,5% (8 казок). Відзначимо, що роль чоловіка-батька набагато яскравіша, ніж роль жінки-матері. Батько дає поради, наставляє синів, висловлює свою думку, на відміну від жінки, про яку частіш всього лише згадується.

У 4-х казках (10,2%) чоловік (дід) згадується як господар, що менше на 5%, чим згадка дружини-господині, що цілком з'ясовується українськими народними традиціями. Чоловік, як містичний персонаж також згадується в 4 казках (10,2%). На відміну від жінки, як містичного персонажа, чоловік не має «офіційного» статусу, як то жінка-відьма, баба-яга, образ смерті і тому подібне. Містичний персонаж чоловіка – це старий дід, який може віддячити героєві за проявлену щедрість або кмітливість. Таким чином, серед чоловічих містичних персонажів дуже мало негативних.

Чоловіки, як негативні персонажі з'являються в казках у вигляді злого пана (4 казки, 10,2%), жадібного або дурного священнослужителя (2 казки).

На відміну від жінок, чоловіки в казках наділені більшою активністю, і, відповідно, великою різноманітністю рис характера. Найчастіше, головний герой-чоловік проявляє хитрість (38,5% казок), сміливість (15,4% казок), доброту і щедрість (12,8% казок), розум (5% казок). Лише у одній казці бачимо чоловіка, що підкоряється жінці.

Узагальнюючи інформацію, отриману про роль чоловіка в українських народних казках, ми приходимо до висновку, що переважна більшість з них описують тільки позитивний образ чоловіка. Чоловіки в казках активніші, ніж жінки, їх образ більше наповнений особливими рисами.

Виявлені закономірності говорять про неоднозначність ролі української народної казки в гендерному вихованні. Більшість казок містять традиційні маскулінні моделі поведінки, причому як позитивні (сила, сміливість, винахідливість), так і негативні (недалекоглядність, необачність, скупість), причому негативні риси чоловіка зустрічаються украй рідко. Таким чином, казка є в основному джерелом інформації про типову чоловічу поведінку, що цілком обґрунтоване традиціями нашого народу. Поведінка чоловіка нормативна, заснована на законах і правилах, понятті честі, відваги, благородства, і казки є джерелом цих шаблонів. Жінка традиційно адаптивна, її поведінка - продукт життєвого досвіду, а не норм і правил, тому виховання типового фемінного стереотипу спирається не на казку, а на живий досвід спілкування з батьками, в першу чергу з матір'ю.

Розглядаючи потенціал української народної казки в гендерному вихованні ми знаходимо його досить сильним у вихованні маскулінних рис характеру, і дуже слабким у вихованні фемінності. Сучасні уявлення про чоловічий ідеал мало відрізняються від тих, що підносяться в казках. Як і

раніше, чим сильніший, сміливіший і кметливий чоловік, тим більше він успішний в житті. Сучасні уявлення про жінку корінним чином відрізняються від традиційних народних. В першу чергу це стосується соціальної і трудової активності жінки. Сучасна жінка – це не тільки дружина або дочка, але і активний член суспільства, здатний виконувати завдання, що вважалися раніше традиційно чоловічими. Українська народна казка сильно звужує рольовий діапазон жінки, що, на наш погляд, позбавляє казку статусу самодостатнього методу в гендерному вихованні. Неадекватними для сучасності виглядають казки, в яких дівчина служить метою головного героя, оскільки єдиною причиною по яких вони стали цією метою, є їх зовнішність.

Таким чином, ми приходимо до висновку, що українська народна казка не може служити адекватним джерелом фемінного стереотипу поведінки. У роботі з дітьми, при обговоренні українських народних казок, необхідно приділяти більше уваги образу жінки, активізуючи фантазію дітей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Берн Ш. Гендерная психология. – СПб.: Прайм – Еврознак, 2001.
2. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. – М.: ЭКСМО, 2008.
3. Выготский Л.С. Психология искусства. – М.: Искусство, 1986.
4. Годзь Н.Б. Культурні стереотипи в українській народній казці: Автореф.дис... канд. філософськ. наук.- Харков, 2004.
5. Крайг Г. Психология развития. – СПб.: Питер, 2001.
6. Мишель А. Долой стереотипы! Преодолеть сексизм в книгах для детей и школьных учебниках. – Париж, 1986.
7. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. - М., 1994.
8. Сухомлинський В. О. Вибрані твори в п'яти томах. – К.: Рад. Школа, 1976–1978
9. <http://www.kazka.in.ua>.
10. <http://www.rius.kiev.ua/journal/5/parchomenko>.
11. http://www.ukrlit.vn.ua/info/folk/5_1.html.